

д-р Ели ЛУЧЕСКА

Институт за старословенска култура - Прилеп

ХРИСТИЈАНСТВОТО И НАРОДНАТА РЕЛИГИЈА ВО ПЕРИОДОТ НА ОСМАНЛИСКАТА ВЛАСТ НА ТЕРИТОРИЈАТА НА МАКЕДОНИЈА

Во предложениот труд се проследени развојните линии на христијанството и на народната религија, како и нивните заемни врски и влијанија низ конкретните историско-културни, општествено-економски и црковни околности во Македонија во периодот под османлиска власт. Основната цел е да покажеме дека христијанското православие заедно со практикувањето на народната религија на територијата на Македонија не само што преживеале туку и доживеале подем во вековите под османлиска власт. Притоа тргнуваме од теориските концепти и анализи на Стивен К. Баталден, кој излагајќи ја православната традиција на Балканот, подвлекува дека христијаните од словенско, грчко и од романско потекло за време на османлиското владеење успеале да ја зачуваат православната вера, главно, поради следните три причини: а. виталноста на православните цркви во доцниот византиски период; б. ингениозниот и толерантен милетски систем и в. големата помош од страна на православниот Московиј. Задлабочената научна интерпретација на оваа проблематика нè одведува кон редица истражувачки зони на етнологијата и историјата, фолклористиката, црковната историја, историјата на уметност, историјата на религиите и средновековната книжевност. Со други зборови, опширните етнолошки граници на проблемот претпоставуваат интердисциплинарен пристап на истражување.

По илјада години од поставувањето на догматскиот и канонскиот систем на христијанската црква, православието на Балканот, вклучително и на територијата на Македонија, се соочило со еден сосема нов културен предизвик – османлиската експанзија. Наметнувањето на османлиската политичко-воена контрола, која

стигнала сè до портите на Виена, наложила целосно нов начин на приспособување на православно население во рамките на новата, голема Османлиска Империја.

Една од најзначајните улоги во процесот на адаптација во новонастанатата ситуација одиграло зачувувањето на православно верски идентитет во вековите под османлиска власт. Според нас, тоа се должи главно на следниве причини: 1. воспоставувањето на милетскиот систем кој овозможил успешно зачувување на институционалната структура на Охридската архиепископија до 1767 г.; 2. отворањето ќелијни училишта на словенски јазик; 3. формирањето црковно-училишни општини и 4. непреченото практикување на официјалната христијанска и на народната религија. Во понатамошното излагање ќе се задржиме, главно, на последната причина и ќе се обидеме да ги изнесеме и да ги анализираме фактите што водат кон тезата на американскиот истражувач Стивен К. Баталден дека православието успешно преживеало, дури доживеало и подем во времето на

Во таа насока, за живата духовност и виталноста на православието говорат големиот број сакрални споменици и писмени извори (книжевни, хагиографски и етнографски) од кои е јасно видливо подобрувањето на религиозно-моралната состојба кај православно население: зголемената комуникација помеѓу верниците и црквата; изградбата, фрескоживописувањето и дарувањето на црквите и на манастирите; негувањето на словенскиот јазик и на писмото; практикувањето на обичаите и на обредите од наследената религиска пракса и верувањата; канонизирањето нови светители од македонската

И покрај фактот што Османлиската Империја ги свела христијаните на поданици од втор ред – „раја“, сепак новите исламски

¹ Стивен К. Баталден, „Милетскиот систем и Православната црква под отоманска власт,“ во: *Преиспитување на традицијата. Есеи за историјата на православието*, ред. Петар Хр. Илиевски (Скопје: Култура, 1997), 167–184.

² Ели Луческа, *Култот на христијанските светци во Македонија. Историја и традиција*, (Прилеп: Институт за старословенска култура – Прилеп, 2010), 37–59, 82–85, со цитираната литература.

владетели ги сметале православните верници за „луѓе од книгата“ (на турски: *dzimmi*), со што покажале дека, во основа, го почитуваат нивниот професионален интегритет.³ Охридската архиепископија уште во почетокот на XV век била легализирана во рамките на Османлиското Царство, и тоа во составот на т.н. православен или рум-милет (Румелија), и ја продолжила својата активност сè до 1767 г. При Високата порта во Цариград било основано специјално одделение за црковни работи, Епископос калеми (Episkopos kalemi), во кое се разгледувале сите права и должности на црковните старешини и работата на христијанските цркви. Ова одделение издавало посебен султански берат со кој се утврдувале правата на архиепископот и на Синодот на Охридската архиепископија. Архиепископот, според бератот, имал целосна власт за поставување и разрешување од служба црковни старешини и монаси, за преземање дисциплински мерки за целото свештенство и за решавање прашања од световен карактер, како што се бракот, наследството и верата.⁴ Притоа треба да потенцираме дека никој од локалните османлиски старешини немал право да се меша во работата на архиепископот и на Синодот, што значело дека македонското христијанско население релативно слободно можело да го организира својот духовен живот во поглед на практикувањето на народната и на христијанската религија.

Имено, со паѓањето на територијата на Македонија под османлиска власт исчезнал нејзиниот владетелски круг и благородништвото, па сега Охридската архиепископија се стремела кон изградување поблизок однос со народот за разлика од претходниот период, кога повеќе поддршка барала од високите претставници на световната и на државната власт. Блискоста помеѓу црквата и паствата во голема мера се согледува преку потребата за подигање нови црковни и манастирски објекти, каде што како ктитори се јавуваат митрополити, игумени со манастирски братства, племенски кнезови, спахиихристијани, имотни трговци и занаетчии, но најчесто како такви се

³ Стивен К. Баталден, „Христос и културата на православниот Исток“, во: *Преиспитување на традицијата. Есеи за историјата на православие*, ред. Петар Хр. Илиевски, (Скопје: Култура, 1997), 36; Баталден, „Милетскиот систем“, 172.

⁴ Александар Матковски, „Односите помеѓу Охридската архиепископија и османската држава“, *Гласник на ИНИ XVI* 2 (1972), 111–118.

јавуваат самите жители на одделни села. И покрај фактот што православните христијани не можеле да градат нови цркви без дозвола, ниту, пак, да ги поправаат старите, а уште помалку да градат во близина на муслиманските светилишта, XV, XVI и XVII век импонираат со изградба на многубројни христијански светилишта – факт кој сам по себе доволно зборува во прилог на тезата дека ова е период на еден

н

е

о

и

з

а

п

р

е

н

п

р

о

д

с

п

е

р

и

т

у

е

б

т

За зголеменото практикување на христијанската религија говорат и записите и натписите во кои се споменуваат дарувања на црквите и на манастирите од страна на паствата и на свештенството. Би издвоиле само неколку примери: околу 1400 година кметот Константин од Прилепско, со синовите Јаков, Калојан и Димитар, го обновил запустениот манастир Преображение во с. Зрзе.⁶ Во 1408 г. свештеникот Стано ја изградил и ја живописал црквата Св. Илија во охридското село Елшани.⁷ Синовите на Теодор – Павле и Радослав, во 1416 или 1438 г. ја обновиле и ја зоографисале варошката Св. Богородица Пречиста – Одигитрија во Прилеп.⁸ Една жена по име Милица во 1497 г. му подарила лозје на манастирот Св. Богородица – Матка, во близина на Скопје, ја обновила црквата и ја зоографисала, најверојатно со помош на Тошинко, неговиот син Никола и митрополитот Атанасие.⁹ Охридскиот архиепископ Прохор, кој бил на таа позиција до својата смрт во 1550 г., изградил објекти во дворот на архиепископската резиденција и ѝ подарил на охридската црква Св. Климент Охридски

⁶ Луческа, *Култот на христијанските*, 82–85, со цитираната литература.

⁷ Загорка Расолкоска-Николовска, „Манастирот Зрзе со црквите Преображение и Свети Никола“, во: *Споменици за средновековната и поновата историја на македонскиот народ IV*, уред. Владимир Мошин (Скопје: Институт за истражување на старословенската култура – Прилеп, 1981), 407–459.

⁸ Иван Снегаров, *История на Охридската архиепископија II* (София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1995), 1–2, 265.

⁹ Гојко Суботиќ, *Охридска сликарска школа XV века* (Београд: Институт за историју уметности Филозофског факултет, 1980), 48–50.

¹⁰ Славица Николовска, „Кодикот на манастирот Матка“, во: *Споменици за средновековната и поновата историја на македонскиот народ I*, уред. Владимир Мошин (Скопје: Архив на Македонија, 1975), 426.

¹¹ Снегаров, *История на Охридската II*, 264.

н

с

о

к

и

т

Од традицијата на изградба, фрескоживописување и дарување на храмовите објекти можеме да изведеме заклучок дека црквите и манастирите дејствувале како магнетни пунктови за многубројните христијански верници на Охридската архиепископија. Во тој поглед особено се истакнувале манастирите Трескавец, Св. Наум, Лесновскиот, Пчињскиот и Слепеченскиот, кои претставувале и значајни книжевни центри со богати збирки на словенски ракописи.¹¹ Ваквата религиозна состојба во голема мера се должела на стравот од сè поприсутната исламизација, од една страна, а од друга страна, на напорите на монаштвото кое преку сопствените примери настојувало да ги зацврсти православната вера и моралот кај народот. Така, на пр., во манастирот Слепче монасите биле должни секој ден да се молат со педесет коленопреклони за починат собрат во текот на четириесет дена по неговата смрт, а секоја сабота да го читаат поменикот на дарителите. Подвижништвото било карактеристично особено за монасите од манастирот Трескавец, чија слава се пронесла низ целата диоцеза на О

х

р

И

Д

С

К

а

Т

а

р

а

а

р

р

х

и

е

¹¹ Вера Стојчевска-Антиќ, *Македонската средновековна книжевност* (Скопје: Детска радост 1997), 425–429.

¹² Снегаров, *История на Охридската II*, 268.

¹³ Иван Снегаров, *История на Охридската архиепископија I* (София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ 1995), 256–258.

¹⁴ Снегаров, *История на Охридската I*, 256–259.

о

п

и

ј

а

дека напоредно со зацврстувањето на христијанскиот дух меѓу свештенството и паствата во текот на XV па сè до средината на XVI век, македонското население и понатаму ги практикувало и обичаите и обредите од наследената народна религиска пракса и верување. Тоа се должело во голем степен на приврзаноста на народот кон народната традиција и на духовната непросветеност на ниското свештенство. Во еден словенски требник, пронајден од В. К`нчев во Охрид, меѓу црковните молитви биле впишани и баења против касање од змија, бесно куче, бодежи и сл.¹⁵ Христијанското население заедно со свештениците ги откопувало мртвите и ги палело за да не се повампират. Освен тоа владиците за пари допуштале венчавки за време на постите и незаконски разведувале бракови. Со цел да ги искорени ваквите дејства и злоупотреби, архиепископот Прохор во 1529 г. во Охрид свикал архиерејски собор, на кој ги заплашил со вечно проклетство клириците и мирјаните кои нема да ја почитуваат црковната дисциплина и црковниот канон.¹⁶

Но, тоа не биле единствените проблеми со кои се соочувала Охридската архиепископија. Почнувајќи од втората половина на XVI век па сè до укинувањето во 1767 г., нејзината економско-политичка состојба значително се влошувала. Причините биле неколку: распаѓањето на тимарско-спахискиот систем, појавата на чифлигарството, зголемениот османлиски религиозен фанатизам, давањето големи подароци на султаните и на пашите, зголемувањето на постојните и на воведувањето на нови даноци, католичката пропаганда, отцепувањето на значителни територии од нејзината дијецеза во корист на Цариградската патријаршија и на обновената Пекска патријаршија, појавата на фанариотското движење, зачестените патувања на архиепископите, митрополитите и игумените низ европските христијански држави и во Русија за барање милостина и сл.¹⁷

¹⁵ Васил К`нчев, „Новонајдени охридски старини“, во: *Сборник народне умотворевине*, XIII, 261–262.

¹⁶ Славко Димевски, *Историја на македонската православна црква* (Скопје: Македонска книга, 1989), 233.

¹⁷ Димевски, *Историја на православната*, 233; Александар Матковски и Александар Стојановски, „Македонија во времето на слабеењето на Османската империја“, во: *Историја на македонскиот народ*, книга прва, ред. Михаило Апостолски и др.

Оваа состојба не останала незабележана од страна на народот кој во Охридската архиепископија гледал свој заштитник и раководител. Тоа особено е видливо од фактот што своите граѓански спорови патството ги решавало пред црковните судови, почитувајќи ги и спроведувајќи ги нивните пресуди. Комуникацијата помеѓу народот и црквата особено започнала да се засилува за време на архиепископот Јоасаф (1719–1745), кој со цел да го подигне православноста на црковниот клер и на паствата, создал силно духовно-просветно движење. На црковно-народниот собор, одржан на 24 јуни 1728 г. во с. Бобошница, Костурско, била постигната согласност за заедничко дејствување на архиепископот, на костурскиот митрополит Хрисант и на првенците како еден човек против оние што кажуваат клевети пред надворешните (Османлиите). Во 1727 г. свикал црковно-народен собор на кој го поместил празникот на св. Наум од 23 декември на 20 јуни со цел повеќе народ да оди на поклонение во манастирот на светецот.¹⁸ На тој начин, за време на архиепископувањето на Јоасаф Охридската архиепископија ја воздигнала до висок степен почитта кон христијанските светци – просветители и локални маченици,¹⁹ и претставувала пример во православно христијански свет за единство на духот кој владеел меѓу нејзините членови и верници. Тоа доста добро се гледа од писмата на московските писатели во кои архиепископот Јоасаф е опеан како „лав Господов, а Охрид – божествен, апостолски престол кој има богочовечна основа, украсен од богомудрите Седмочисленици, божествениот маченик Јован Владимир и множество

б

е

з

И

М

е

Н

И

М

а

д

117.

е

н

и

ц

и

По смртта на архиепископот Јоасаф во 1745 г., фанариотската партија се засилила особено во јужните епархии од дицезата на Охридската архиепископија. Со нејзина помош Цариградската

(Скопје: ИНИ, НИП „Нова Македонија, 1969), 257–265; Александар Матковски, „Феудална анархија во Македонија“, во: *Историја на македонскиот народ*, книга прва, 288–290.

¹⁸ Снегаров, *История на Охридската II*, 278.

¹⁹ Цветан Грозданов, „Традицијата на Охридската школа и на Охридската архиепископија во живописот во Македонија (IX–XIX век)“, во: *Македонија, прашања од историјата и културата*, уред. Блаже Ристовски и др. (Скопје: МАНУ, 1999), 116–

117.

²⁰ Снегаров, *История на Охридската II*, 279.

патријаршија почнала да ги сменува автохтоните митрополити и да ги заменува со свои приврзаници. Со помош, пак, на османлиските власти и на своите приврзаници меѓу високото свештенство, преку разните интриги и поткупи кај Високата порта, откинувала дел по дел од Охридската архиепископија, предизвикувајќи ѝ значителни финансиски тешкотии. Како резултат на ваквата ситуација, охридскиот архиепископ Арсениј на 16 јануари 1767 г. бил принуден да поднесе доброволна оставка, да ја признае Цариградската патријаршија и да побара укинување на Охридската архиепископија.²¹

Положбата на македонското население во текот на XVII и на XVIII век постојано се влошувала како последица на сè поголемата криза на османлиското општествено уредување предизвикана од честите војни, губењето на територии, распаѓањето на тимаро-спахискиот систем и окрупнувањето на пооделни феудалци. Тука се појавува и еден нов момент – напуштањето на традиционалната верска толерантност од страна на османлиските владетели. Обземени од религиозен фанатизам, Османлиите дури и по пат на физичко насилство настојувале христијанското население да го преведат во ислам. Турскиот патописец Евлија Челеби патувајќи низ Македонија од 1660 до 1668 г. запишал еден обичај на насилно исламизирање во градот Караферија, Воденско, за време на велигденските празници, со што записот истовремено ни дава потврда за славењето на овој најголем христијански празник меѓу православно население во овој период.²² Ваквата исламизација го достигнала својот врв во текот на XVIII век, кога дошло до масовно исламизирање на голем број македонски села, како, на пр., во Велешката и во Кичевската нахија. Но, најтипичен пример во тој поглед, како што нотира протојереј-ставрофор С. Димевски во својата *Црковна историја на македонскиот народ*, претставувала Мегленската епархија. Османлиската власт на населението во мегленските села му дала рок до Велигден да се изјасни за доброволно примање на исламот. Мегленскиот епископ Иларион бил

²¹ Димевски, *Историја на православната*, 285–295.

²² Александар Матковски, *Македонија во делата на странските патописци, 1371–1777* (Скопје: Мисла, 1991), 400–565; Евлија Челеби бил преокупиран со својата исламска догматика, па овој насилен обичај во својот патопис го забележал како „Опис на еден стар добротворен обичај“.

свесен дека доколку не ја исполнат османлиската заповед, селата ќе бидат изложени на страшни репрекусии, па со цел да го спаси населението, на Велигден ја отслужил последната литургија и плачејќи му дал благослов на народот да го прими исламот, а тоа го направил и самиот не сакајќи да се одвои од својата паства.²³

Исправено пред верските, социјалните, материјалните и другите потешкотии предизвикани од страна на инородниот и иноверниот владетел, македонското население давало разни видови отпор, кој не секогаш се изразува само со оружје в рака. Најголемиот отпор на народот се криел во неговиот висок христијански морал, кој дошол до израз особено во XVIII и почетокот на XIX век. И како што св. Ѓорѓија Кратовски во 1515 г. маченички пострадал на плоштадот во Софија одбивајќи да ја прими муслиманската вера, така и во оваа епоха со маченички подвиг како врховен долг спрема православно-христијанската религија пострадале св. Агатангел Битолски во 1727 г., св. Ангел Битолски од с. Лерин во 1750 г., св. Спасо Радовишки во 1794 г., св. Анастасиј – маченик од Струмица во 1794 г., св. великомаченица Злата Мегленска во 1795 г. и св. Георгија Јанински во 1838 г.²⁴ Одгласите за мачеништвото, храброста и доследната приврзаност кон православноста вера на овие свети маченици продреле во сите балкански краишта под османлиска власт. Како резултат на тоа народот, непосредно по нивното упокоение, ги прогласил за светители-маченици, а Цариградската патријаршија прекутно ги признала нивните култови.

Градењето на култот и почитувањето на новомачениците, како и високиот христијански морал кај македонското население биле одраз не само на негувањето на христијанската вера туку и на зачувувањето на самобитноста и на идентитетот. Имено, со укинувањето на Охридската архиепископија, нејзиното влијание врз паствата речиси сосема исчезнало, а ако на таквата ситуација се додадат и различните црковни влијанија од соседните балкански држави, ќе биде сосема јасно зошто особено голем интензитет добива идејата за народна црква и вера, односно доаѓа до меѓусебно испреплетување на верата и на

²³ Славко Димевски, *Црковна историја на македонскиот народ* (Скопје: Македонска православна црква, 1965), 75.

²⁴ Луческа, *Култот на христијанските*, 45–46, со цитираната литература.

идентитетот. Во тој контекст, во однос на хагиографските елементи во култовите на светителите отстапуваат, пред сè, поважните самородни елементи, па светите новомаченици сè повеќе се почитуваат не само како маченици за Христовата вера, туку и како чувари на сопствениот идентитет и на народната традиција. За тоа говорат и портретите и животните циклуси на светите новомаченици, кои во текот на целиот XIX век заземаат забележливо место во црковниот живопис. При нивното претставување зографите посебно внимание посветувале на физиономијата на светителите, возраста и на облеката – градска или селска во зависност од социјалната положба.²⁵ На овој начин преку ликовните претстави во црквите, населението било во тесен контакт и заемна врска со светите новомаченици, кои од една страна им давале заштита, а од друга храброст и сила да го следат својот пат во одбраната на христијанската вера, зашто само на тој начин би можеле да го зачуваат својот идентитет.

Судбината на новомачениците ја делеле и други православни христијани, а особено оние во пограничниот, западен дел на Македонија кој најмногу бил изложен на нападите и на разбојништвата на арамиските и крцалиските банди од соседните области. Под нивен притисок поголем дел на семејствата од мијачко-реканските предели биле принудени да се раселат во другите краишта на Македонија, додека, пак, еден дел, главно од селото Галичник, околу 1840 г. преминал во ислам, што предизвикало силни потреси и негодувања меѓу Мијаците. Еве што известува професорот Риста Огњановиќ-Лоноски во својата книга *Галичник и Мијаците*: „Народов во сиве овие села некогаш бил рисјански, и теја напреднат рисјански, а после стотници годиње во рисјанска вера, многу, скоро половината се исламизирани под голем притисок и од државата и од зулумќари. Исламизирањето идело по Дрим и од Дебор по Радика... И во Галичник, Тресонче, Лазорополе и Мелничани пробале и исламизирале или заселиле по неколку куќи, али првенците наши тогашни (...) ја спречиле таја нестреќа уште во сефтето, вратувајеќи и исламизираниите на стара вера. Таја слава и заслуга припаѓат на две фамилији: на Томовци и на

²⁵ Никола Митревски, *Фрескоживописот во Пелагонија од средината XV на до крајот на XVII век* (Скопје: МАНУ, Фондација „Трифун Костовски“, 2009).

Ажијевци“, односно на народните првенци Ѓурчин Кокалески и Томо Томоски, кои исламизираните семејства од Галичник и од Мала Река ги собрале една ноќ во 1843 г. во манастирот Св. Јован Бигорски и со убедување, па дури и со остри закани им наложиле да се вратат на верата на своите прадедовци.²⁶

Во периодот на XIX век Османлиската Империја ја зафаќаат длабоки потреси, како на надворешен така и на внатрешен план. Ваквата состојба овозможила да се создадат и првите држави на Балканот поставени врз национални принципи. Под нивно влијание, и во Македонија се јавиле преродбенски знаци со повеќе иницијативи за осамостојување, како во просветниот така и во црковниот живот. Особено голема улога во тој поглед одиграле црковно-училишните општини формирани од страна на, сега веќе, зајакнатите македонски граѓани и еснафи²⁷, но и работата на одделни литературни творци преку пишувањето и печатењето дела со поучна, духовна и со световна содржина на народен јазик. Посебно значење за нас имаат делата на претставниците од првата генерација на преродбенската македонска книжевност, монасите Јоаким Крчовски и Кирил Пејчиновиќ. Тие како духовни лица доста јасно ја забележале духовната непросветеност на обичниот народ и на локалното свештенство. Со цел да ги воведат верниците во учењето на официјалната христијанска религија, во нивните религиозно-поучни дела ни оставиле драгоцен податоци за народниот светоглед, обичаите, обредите, верувањата и за религиозната пракса на македонското население од овој период што претставува само уште една потврда за живата духовност на православните христијани за време на османлиското владеење.

²⁶ Риста Огњановиќ-Лоноски, *Галичник и Мијаците*, прир. Оливера Јашар-Настева и Тодор Димитриовски (Скопје: МАНУ, Фондација „Трифун Костовски“ 2004), 16–17.; Александар Матковски, *Отпор у Македонији*, I (Скопје: 1983), 184–186.

²⁷ Александар Трајановски, „Местото и улогата на црковно-училишните општини во Македонија“, во: *Македонија, прашања од историјата и културата*, 215–225.

Eli LUCHESKA

CHRISTIANITY AND THE PEOPLE'S RELIGION IN THE
PERIOD OF OTTOMAN REIGN IN THE TERRITORY OF
MACEDONIA

-S U M M A R Y-

In the following paper, we have attempted to confirm the thesis of the American religion historian Stiven K. Batalden that the Orthodoxy has not just survived during the Ottoman reign in the Balkans but also its ascent. We've tried to prove this thesis by forwarding the lines of progress of the Christianity and the folk's religion as a part of the folk culture and their connections and influences towards the historical and cultural, the social and economical and churchly circumstances in Macedonia during the Ottoman reign (XV-XIX centuries).

A great number of written (literary, hagiographic and ethnographic) sources inform us about the spirituality and the vitality of the Orthodoxy. In these sources we can vividly view the ascent of the religious and moral condition of the Orthodox population: the increased communication between the believers and the Church, the building the fresko painting as well as the bestowal of the Churches and monasteries, the nursing of the Slav language and the alphabet, the practicing of customs from the inherited religious practice and beliefs, the canonizing of new saints that come from the Macedonian territory that are also called new martyrs.